Kooplui, koningen, steden & staten

De Hanze

WalburgPers

Jan J.B. Kuipers

De Hanze

WALBURGPERS

Koggemodel in Museum De Waag, Deventer. | *Foto H.M.D. Dekker.*

WALBURGPERS

Jan J.B. **Kuipers**

De Hanze

Kooplui, koningen, steden en staten

WalburgPers

WALBURGPERS

COLOFON

Afbeelding omslag
De geldwisselaar en zijn vrouw. | Schilderij van Quinten Matsijs, 1514. Museum Louvre, Parijs

Omslagontwerp en ontwerp binnenwerk
Erwin Bomans[BNO] Leucq!, Hof van Twente

Opmaak binnenwerk
Zijwit, Rotterdam

www.walburgpers.nl

© 2019 Jan J.B. Kuipers, p/a Uitgeversmaatschappij Walburg Pers, Zutphen
© 2019 Uitgeversmaatschappij Walburg Pers, Zutphen

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Zoveel mogelijk is getracht de eventuele rechthebbenden van de afbeeldingen te achterhalen. Rechthebbenden die in dit verband niet zijn benaderd wordt verzocht zich met de uitgever in verbinding te stellen.

ISBN 9789462494466
NUR 680

WALBURGPERS

Inhoudsopgave

1 **'Coiplude mitter coggen'** | *Inleiding en overzicht* ... 7

2 **'Te talrijk om allen te vermelden'** | *Vroege Hanzenetwerken* ... 16

Duitse Orde, Zwaardbroeders, Koerland en Lijfland ... 32

3 **'Vrende te not, vrende ter dot'** | *Bloei van de Duitse Hanze* ... 35

Baksteen en koopmanstrots: Hanzecultuur ... 52

4 **'Een machtige overvloed van toestromende goederen'** | *De Duitse Hanze en de Nederlanden* ... 56

5 **'Van den stad wegen, om deselve in de Hanse te brengen'** | *De IJssel- en Zuiderzeesteden* ... 71

Het Nijmeegs antependium ... 88

6 **'Degenen die Ommelandvaarders worden genoemd'** | *Koggen op de Ommelandvaart* ... 90

7 **'Hine dede niemene genade'** | *Kapers en piraten* ... 102

8 **'Onse scade van uluden ons gedaen'** | *Strijden om de Sont* ... 111

9 **'Zou een eerlijke Duitser niet eerder sterven?'** | *Herfstkleuren van de Hanze* ... 121

10 **'Sulcke drogerie, argelist ind boesesunde'** | *Het einde* ... 135

Hanzeherinneringen in Bryggen ... 148

11 **'De vermetele koopmansgeest der vrije Hanzesteden'** | *De Hanze na de Hanze* ... 152

Lijst van de Hanzesteden ... 156

Beknopte literatuuropgave ... 158

WALBURGPERS

De drukke haven van een Hanzestad. | *Historieprent in: Juan Scherr,* Germania: dos mil años de historia alemana *(1882).*

WALBURGPERS

‘Coiplude mitter coggen’

Inleiding en overzicht

Kampen was pas sinds 1441 officieel aangesloten bij de Hanze en is ook wel ‘het Rotterdam van de middeleeuwen’ genoemd. Niet zonder reden, hoewel de agrarische sector de tweede pilaar was onder de welvaart van deze IJsselstad. Niettemin werd Kampen de belangrijkste Nederlandse Hanzestad (HOOFDSTUK 3-5).

De Hanze was het roemruchte laatmiddeleeuwse verbond dat de handel op de Oost- en Noordzee beheerste, en waarvan de betekenis begon te verbleken tegen het einde van de vijftiende eeuw. Maar wat was de Hanze *precies*? De contouren van deze middeleeuwse commerciële belangengemeenschap zijn niet al te scherp afgetekend. Zo waren er meer dan één Hanze. De naam is waarschijnlijk afgeleid van het Oudhoogduitse *hansa* (in de betekenis van groep, schare, gevolg). De gotische Wulfila-bijbel gebruikte deze aanduiding ook voor de bende die Jezus gevangennam in de Hof van Gethsemane. Een andere etymologische verklaring verwijst naar het Latijn, waarin *hansa* het recht zou betekenen om als handelaar op vreemd grondgebied handelsactiviteiten uit te oefenen.

Vereniging van kooplui

Langzaam werd het woord *hansa* of *hanse* synoniem voor een gezelschap of vereniging van kooplui. De term is als zodanig bekend uit het midden van de twaalfde eeuw. Zij duidde een verbond aan van individuele kooplui uit verschillende steden, ter wederzijdse bescherming tijdens de risicovolle handelsreizen, of om door middel van gezamenlijke inkoop en verkoop hun kosten te drukken. ‘Karavanen’ of konvooien van kooplui waren ver voor het jaar 1000 al een bekend fenomeen. Dergelijke verbonden werden ook wel aangeduid als ‘gilde’, de latere aanduiding van elke lokaal georganiseerde beroepsgroep, van zakkendragers tot schoolmeesters.

’s Winters haalde de Hanzestad Kampen haar bebakeningstonnen weg uit de zeegaten Vlie en Marsdiep, die toegang gaven tot de Noordzee. In het voorjaar werden ze weer teruggeplaatst: het vaarseizoen kon weer beginnen. Aldus een bepaling in de Kamper ‘ordinarii’, twee stedelijke bronnen uit de periode 1450-1550. De aanbesteding voor het weghalen vond plaats in oktober, tenzij het weer bijzonder slecht was of veel schepen nog niet veilig binnen waren. Deze bepaling, zo belangrijk voor de vele plaatselijke ‘coiplude mitter coggen’ (koggen waren het belangrijkste scheepstype, zie hoofdstuk 6), biedt een inkijkje in de maritieme routines van een laatmiddeleeuwse Hanzestad.

Een voorbeeld uit circa 1100 van een handelaar die zich ter bescherming aansloot bij lotgenoten, biedt het

De Havenpoort van Kampen. | *Collectie tekening Springer, 1972. Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Amersfoort.*

wonderlijke bestaan van de Engelsman Goderik van Finchale, wiens levensbeschrijving bewaard bleef omdat hij in de middeleeuwen uitgroeide tot de populaire heilige Saint Godric (hoewel nooit officieel gecanoniseerd). Goderik sloot zich als reizend marskramer aan bij beroepsgenoten. Nadien verwierf hij een aandeel in twee schepen, waarmee hij graan ging verhandelen rondom de Noordzee. Later werd hij kluizenaar en raakte vermaard als componist van hymnen en als dierenvriend. Bij het vuur van deze volksheilige mochten zich volgens de legende zelfs slangen komen verwarmen.

Pas in 1356 emaneerde de Duitse Hanze of Stedenhanze met een eerste Algemene Hanzevergadering als een gereguleerd verbond van steden, waarbij zich ook Nederlandse steden aansloten. Dit jaartal geeft feitelijk een ontwikkelingsfase aan, omdat de term 'Duitse Hanze' al opdook in de late dertiende eeuw. Uiteindelijk omvatte deze organisatie steden en vestigingen in het huidige Duitsland, Nederland, België, Engeland, Noorwegen, Zweden, Polen, de Baltische staten, Finland en Rusland. Het ontstaan wordt wel teruggevoerd op het wegvallen van de steun die de Duitse keizers tot halverwege de dertiende eeuw verleenden aan de kooplui. En deze waren gaandeweg van reizende ondernemers tot 'gesettelde' burgers geëvolueerd, met aanzienlijke invloed op hun stedelijk bestuur. Het in de Noord- en Nederduitse steden geldende *Einungsrecht* hield bovendien in, dat het stadsbestuur in belangrijke kwesties geen besluiten kon nemen zonder de burgers geraadpleegd te hebben: burgerij en stadsbestuur waren geen afzonderlijke entiteiten. De evolutie van kooplieden naar Stedenhanze is hierdoor zo niet evident, dan toch plausibel te noemen.

Een dergelijke alliantie vormde uiteraard een geduchte macht. Zij verwierf privileges en vorstelijke vrijbrieven, stichtte eigen kolonies in de vorm van soms versterkte nederzettingen, had eigen rechtbanken, bestreed kapers en zond deze zelf uit, en voerde zelfs oorlog (HOOFDSTUK 3, 7, 8). Behalve de grote en stemhebbende Hanzesteden, in de Nederlanden 'Gemeene steden' of 'Principaalsteden' genoemd, waren er ook kleine 'bijsteden' in de ommelanden daarvan bij de Hanze betrokken.

Beginperiode

De oudste Hanzeverbonden van Duitse handelslui in den vreemde ontstonden in de twaalfde eeuw rondom de Noordzee en de Oostzee. In de Nederlanden waren de Duitse kooplieden in de late middeleeuwen bekend als 'oosterlingen'. Het Zweedse eiland Gotland was aan-

WALBURGPERS

Gezicht op Lübeck. | *Prent uit 1572.*

Bloeiperiode en 'klimaatopticum'

De tijd waarin de eerste Hanzen zich ontplooiden was een periode van bloei op allerlei terrein. Deze 'renaissance van de twaalfde eeuw' viel tegen het eind van het middeleeuwse klimaatopticum, een warmere periode tussen ongeveer 900 en 1250. De twaalfde eeuw was in Europa een periode van 'hernieuwde levenskracht', aldus de Amerikaanse kunsthistoricus Charles H. Haskins in 1927. Dit tijdperk van de ontwikkeling van steden – zonder welke geen koopliedenassociaties denkbaar was –, de gigantische ondernemingen van de kruistochten en het ontstaan van de 'vroegste bureaucratische staten' beleefde 'het hoogtepunt van de romaanse kunst en het begin van de gotiek, het verschijnen van literatuur in de volkstaal, de herleving van de Latijnse klassieken, de Latijnse poëzie en de Romeinse wet, de herontdekking van de Griekse wetenschap met zijn Arabische toevoegingen, de Griekse filosofie, en de eerste universiteiten van Europa'. Ook zag de twaalfde eeuw een opleving van het 'hoger onderwijs, de scholastieke filosofie, Europese wetgeving, architectuur en beeldhouwkunst'.

vankelijk het centrale oord voor interactie van Deense, Westfaalse, Lübeckse, Nederrijnse maar ook Groningse handelaren. Ze stichtten er in Visby tegen het eind van de twaalfde eeuw de Gotlandse Vereniging. Er ontstonden ook handelstrajecten op het eveneens Zweedse Schonen (Skåne), Brugge in Vlaanderen, Bergen in Noorwegen, Engeland en, ver in het oosten, het al vóór het jaar 1000 florerende Novgorod. Hier was in 1190 een Duitse vestiging; de plaats ontwikkelde zich tot de hoofdstad van een staat die zich in de vijftiende eeuw zou uitstrekken van de Oostzee tot het Oeralgebergte.

Nog ouder dan die in Novgorod was de corporatie in Londen, waar Keulse kooplui – dus Duitsers uit het Rijnland – al omstreeks 1130 privileges bezaten. Sommigen van deze voornamelijk in wijn handelende kooplieden waren hier al in de elfde eeuw neergestreken en vestigden zich in de latere twaalfde eeuw in een gemeenschappelijk gildehuis aan de Theems.

Ook de Gentse Hanze dateert uit de twaalfde eeuw; deze richtte zich vooral op de handel met het Rijnland. Sint-Omaars kreeg een Hanze die zich bezighield met de handel op Engeland en Frankrijk. Vóór de fase van de Stedenhanze vormden de verschillende verbonden dus al een netwerk dat de Noord- en Oostzee omspande (HOOFDSTUK 2). En dat zich nog verder uitstrekte: Novgorod lag immers aan de rivier de Volchov, die deel uitmaakte

WALBURGPERS

van de verbinding tussen de Oost- en de Zwarte Zee, en die als handels- en verkeersweg al benut werd in de Vikingperiode door de Zweedse Varjagen. 'Wie vermag iets tegen God en het grote Novgorod?', zo verzuchtte later een bekend Russisch spreekwoord.

Het eerste bondgenootschap van stedelijke Hanzen, althans van particuliere kooplui in verschillende steden, was de Londense Hanze of Vlaamse Hanze van Londen. Deze dateert uit het begin van de dertiende eeuw en was gericht op de handel op Engeland en Schotland. Zij stond onder leiding van de Vlaamse steden Brugge en Ieper en raakte vroeg in de veertiende eeuw in verval. Dat gold ook voor de Hanze der XVII steden, eveneens gesticht aan het begin van de dertiende eeuw. Hierin hadden kooplui uit steden in Vlaanderen, Henegouwen, Artesië en Brabant zich aaneengesloten. Later kwamen daar nog acht steden bij. De Hanze der XVII steden specialiseerde zich min of meer in hét product van de Zuidelijke Nederlanden: laken (bewerkte wol). Men richtte zijn aandacht vooral op de jaarmarkten van Champagne, vanwaar het laken weer werd geëxporteerd naar Italië (HOOFDSTUK 2).

De Duitse Hanze

Uiteindelijk vormde zich de al genoemde Duitse Hanze of *dudesche Hense* (HOOFDSTUK 3 e.v.). De eerste Algemene Vergadering in het Duitse Lübeck in 1356 markeerde deze corporatie als een verbond van steden, voortgekomen uit associaties van handelshuizen. Lübeck was het eindpunt van een belangrijke handelsroute door Holstein en ontwikkelde zich tot het knooppunt van alle handelsstromen van de Hanze, van de Zuiderzee in het westen tot Novgorod in het oosten.

Lübeck mocht zich weliswaar ontwikkelen tot *Königin der Hanse*, een echte 'hoofdstad' van de Hanze was het niet, al beschouwde deze stad zich wel graag als zodanig. De Hanze was en bleef een los verband op basis van vrijwilligheid, met wisselende associaties en regionaal divergerende belangen. De organisatie omschreef zichzelf in 1469 als slechts een verzameling steden, een *confederatio* met als uitsluitend doel het goed laten functioneren van de handel en 'doeltreffende bescherming tegen piraten en struikrovers'. Hier sprak enig gevoel voor understatement, want er waren intussen al verschillende

Overzicht van grote en kleine Hanzesteden en handelsroutes. | *UvA-Kaartenmakers, Castricum.*

WALBURGPERS